

LARS KAIJSER

Bläckfiskar

Om utställda djur och populärvetenskapliga konventioner på offentliga akvarier

På offentliga akvarier är det möjligt att lära sig om livet under vattenytan. Så har det varit sedan mitten av 1800-talet, då de första akvarierna öppnade för allmänheten. Idag betonar de flesta anläggningarna sitt engagemang i miljö- och bevarandefrågor, dels för att det ligger i tiden, dels för att uppvisandet av instängda djur är ifrågasatt (Minteer m.fl 2018). Samtidigt är det just djuren som lockar besökare och som används i reklamen för verksamheterna. Möjligheten att få se en haj, en clownfisk eller en piraya på nära håll tycks kittla fantasin.

För den som besöker flera akvarier är det tydligt att vissa djur återkommer mer ofta och det såväl som levande exemplar som i marknadsföring. Dessa djur, flaggskeppsdjur, intar en framskjuten plats i akvariernas verksamhet. De lockar folk, får sina egna utställningar och återfinns som mjukdjur eller magneter i akvariernas souvenirbutiker. Ofta är det djur som är tydliga och enkla att känna igen, det som med andra ord kan kallas för karismatiska djur (Lorimer 2007). Vad som utgör denna karisma kan variera. För fåglar kan det

Nyckelord: akvarium, bläckfisk, populärvetenskap

handla om ett särskilt läte eller ett särskilt sätt att flyga (se Lundquist 2018:77ff). För djur på akvarier handlar det ofta om utseende. Till de karismatiska djuren knyts vissa berättelser och tolkningsramar. Det kan som i exemplet hajar handla om att de uppfattas som hotfulla, men att människan egentligen utgör ett större hot för dem (Kaijser 2018). Här är filmen *Hajen* från 1975 en återkommande referens och ett exempel på hur populärkulturella tolkningsramar bidrar till de missförstånd som råder kring hajars farlighet.

De offentliga akvariernas sätt att presentera djur påminner om hur djur framställs i det bredare fältet av populärvetenskap där naturfilmer och naturböcker också ingår. De förenas av en ambition att förmedla vetenskapliga insikter på ett lättfattligt och underhållande sätt till en bredare publik. Kombinationen av vetenskap och underhållning får konsekvenser för hur djuren skildras och skapar vad som kan beskrivas som populärvetenskapliga djur. I den här artikeln uppmärksammas de konventioner som används i framställningar av djur på offentliga akvarier, alltså de återkommande fakta, bilder, berättelser och andra gestaltningar som sammantaget gör det populärvetenskapliga djuret.¹ Som exempel används bläckfisken, ett vanligt djur i akvariesammanhang. Artikeln inleds med ett besök på en bläckfiskutställning i Göteborg, men exempel hämtas också från andra akvarier. Artikeln avslutas med en generell diskussion om vad som kan rymmas inom beteckningen populärvetenskapliga djur.

Bläckfisk i tanken

Hösten 2017 besökte jag Göteborg och *Sjöfartsmuseet Akvariet* för att dokumentera en tillfällig utställning om Bläckfiskar kallad *Bläckfisken, Havsmonster och superhjälte*. Under ett par timmar guidades jag runt av två personer som deltagit i arbetet med att utforma utställningen. De berättade om hur den var upplagd och vad de önskade förmedla. Intill entrén hängde en skylt med texten:

Ett mystiskt vidunder.

En utbrytarkung.

En kameleont.

En hemlighetsfull figur med krafter vi inte helt lyckas förklara.

Som funnits i haven sedan innan dinosaurierna vandrade på jorden. Kom in och möt ett av historiens mest mytomspunna och fascinerande djur.

Den korta introduktionstexten sammanfattade flera av de konventioner som tillämpas när bläckfiskar gestaltas på akvarium. Bläckfisken är gåtfull, fascinerande och lite skrämmande. På hemsidan stod att utställningen kombinerade kulturhistoria och biologi och att den spårade bläckfiskens resa genom historien, inom vetenskap, populärkultur och som mytologisk varelse (www.sjofartsmuseetakvariet.se/blackfisken). Detta var också teman som återkom i själva utställningen. Introduktionstexten var skriven mot blå bakgrund och en tecknad bläckfisks armar ringlade över en imaginär kant. Likt andra karismatiska djur finns det vissa lätt identifierbara – karismatiska – kroppsdelar som återkommer och som får representera djuren som helhet. När det gäller hajar är det den karaktäristiska ryggfenan som bryter vattenytan eller en mun med vassa tänder, lite som illustrationen på filmaffischen till Hajen. När bläckfiskar ska representeras är det den slingrande armen med sugkoppar som återkommer.

En av mina följeslagare berättade varför de valt att göra en utställning om just bläckfiskar. När han vanligtvis guidade besökare i akvariet brukade han fråga om det fanns något ytterligare djur som de ville se. Ofta var svaren haj, delfin eller bläckfisk – tre olika exempel på flaggskeppsdjur. Delfiner kom inte på fråga, haj hade de redan, men bläckfisk kunde kanske vara något. Det var ju på många sätt det perfekta djuret att visa med en spännande biologi, en intressant kulturhistoria och dessutom en hel del mytbildning. Här rymms också något av det som är viktigt i samband med populärvetenskapliga djur. De är mångtydiga och sammansatta av olika element (jfr Hyltén-Cavallius 2018, Kaijser 2018). Det finns inslag från olika

Bild 1. Illustration till *En världsomsegling under havet*. Édouard Riou 1870.

kunskapsdomäner, från biologi, kulturhistoria, folklore och populärkultur. Här finns utrymme för olika typer av kunskap och perspektiv, som inte nödvändigtvis harmonierar med varandra.

Utställningen rymdes i en avlång sal. Gestaltningen var multimedial. Det fanns detaljer att känna på som sugkoppar och en bläckfisknäbb i gummimaterial. Det var föremål i montrar, skyltar med texter och bilder och därtill filmklipp som visades på bildskärmar. Det första som jag lade märke till när jag klev in i utställningen var en större skärm som visade ett bildspel. Inledningsvis visades en klassisk illustration av Kapten Nemo på ubåten *Nautilus* från Jules Vernes *En världsomsegling under havet*. Det var inte första gången som jag möttes av denna bild. Den återfanns också i Monterey Bay Aquariums stora bläckfiskutställning. På bilden står Nemo framför ett fönster i sin ubåt och skådar ut på en stor åttaarmad bläckfisk.

Illustrationen är gjord av Alphonse de Neuville och Édouard Riou till den första utgåvan 1871. Bildspelet skiftade snart motiv till en illustration från Victor Hugos *Havets arbetare* (1866), där en man kämpar mot en stor åttaarmad bläckfisk. Intill bildskärmen stod ett skrivbord och några montrar som berättade om tidig naturvetenskap och utforskandet av bläckfiskar. Där fanns en dykardräkt, undervattensinstrument och äldre fotografier på bläckfiskar. Där fanns också tekniska föremål som används vid undervattensforskning och bilder på tidiga havsexpeditioner och glasburkar med bläckfiskar bevarade i genomskinliga vätskor.

Längre in i utställningen stod fyra sammanbyggda akvarietankar. Vid det tillfälle som jag besökte akvariet och visades runt av personalen innehöll tankarna två arter av bläckfiskar, dels vanlig åttaarmad bläckfisk, dels dvärgsidensepia. Återkommande på akvarier och zoologiska anläggningar är att vardagliga aktiviteter som matning och skötsel också utgör en del av programverksamheten. Då är djuren rörliga, aktiva och lättare att se. Det är också en möjlighet för akvarierna att berätta om djuren på ett underhållande sätt. Under besöket och rundvandringen i Göteborg var det dags för matning. Jag följde med bakom tankarna och klev upp på en avsats så att jag kunde se ned till den åttaarmade bläckfisken. Bläckfiskar behöver ofta engageras för att må bra och det är vanligt att djurskö-

Bild 2. Åttaarmad bläckfisk. Sjöfartsmuseet akvariet 2017.

tarna klappar och underhåller dem. Bläckfisken hade simmat upp till ytan och sökte längs kanten med sina armar. När jag stack ner min hand till den hälsade den på mig genom att sticka upp en eller möjligtvis två armar och känna lite runt fingrar och hand. Det var blött, men inte obehagligt. När matningen var klar kunde vi gå ut och se hur besökare stod framför tanken och tittade på den pigga bläckfisken, samtidigt som mina guider svarade på deras frågor.

Ett genomgående tema i utställningen var hur föreställningen om bläckfiskar tangerar gränsen mellan fantasi och verklighet. I en monter berättades om de myter och föreställningar om bläckfisken, om den så kallade kraken och hur den beskrevs av Olaus Magnus. Längre in i utställningen fanns illustrationer från tidningar och pamfletter, serietidningsomslag och filmaffischer som visade hur bläckfiskar återkommit i populärkultur och politisk propaganda från förra sekelskiftet och framåt. Utställningen avslutades med ett rum inrett som sent femtio- kanske tidigt sextiotal, med tevesoffa, tevebord och en teve. Där fanns också en utgåva av En världsomsegling under havet, från 1950-talet med en omslagsillustration av Hans Arnold. På bilden var ubåten i ytläge, bläckfisken syntes under ytan, och på däck stod en man med en yxa samtidigt som en annan man svävade i luften, fångad av bläckfiskens långa armar. Romanen följer Nemo och hans följeslagare på olika äventyr runt jorden, möten med bläckfiskar är bara ett av dessa äventyr. Som illustration på romanens framsida har dock den hotfulla bläckfisken återkommit under åren.

Utställningen i Göteborg tydliggör vissa av de konventioner som är vanliga i skapandet av den populärvetenskapliga bläckfisken. Djurens biologi är i fokus, så också mötet med ett levande djur, men lika viktiga i skapandet av det populärvetenskapliga djuret är berättelser och populärkulturella associationsramar. I sammansättningen tycks också modernitet och teknikhistoria vara av betydelse. Nu ska några av dessa element skådas närmare.

Biologiska konventioner

Till konventionerna hör inte bara vilka djur som lyfts fram utan också vilka fakta som presenteras och hur (jfr Kaijser 2019). Kunskap om djurens matvanor, fortplantning och habitat är grundläggande. Därtill tillkommer fakta som karaktäriserar och gör djuret tydligt urskiljbart i relation till andra djur. När det gäller bläckfiskar återkommer en uppräknig av de olika familjer av bläckfiskar som finns. Fyra ordningar brukar skiljas ut. Den åttaarmade bläckfisken, den tioarmade bläckfisken, sepiabläckfisk och pärlbåt (eller nautilus). Vid vissa tillfällen nämns också vampyrbläckfisken. Det är inte givet hur bläckfiskar ska organiseras, det finns flera ordningar och underordningar. Vetenskapen räknar med cirka 800 levande arter och 11 000 utdöda. Även om klasser, ordningar, familjer och arter är tydligt organiserade inom vetenskapen krävs en förenklad framställning på akvarierna. De ordningar som lyfts fram är – om jag hårdrar det – de som är tydligast att skilja från varandra genom deras utseende. Bläckfiskarnas karisma är med andra ord avgörande för hur de framställs.

Förutom utseendet finns det ytterligare särdrag som återkommer i den populärvetenskapliga bläckfisken. På *National Maritime Aquarium* i Plymouth i sydvästra England fanns flera akvarietankar med bläckfiskar. I ett hörn stod en tank med en åttaarmad bläckfisk som lever i Stilla havet, en så kallad *Giant Pacific Squid*. Utställningen i Plymouth var betydligt mindre än den i Göteborg men även den innehöll bilder, texter och en teveskärm som visade film. Vid ett tillfälle lyssnade jag till en presentation om bläckfiskar. En pedagog stod framför tanken samtidigt som bläckfisken rörde sig där bakom och de vita sugkopparna satt klitrade mot tankens glas. Pedagogen berättade att det var matdag, och det var därför som hennes kollega stod på en liten steg intill akvarietanken. Kvinnan på pallen öppnade locket på tankens ovansida. Bläckfisken var pigg och rörde sig snabbt, dess armar slingrade sig ut och runt skötarens armar. Hon klappade på den med ena handen, samtidigt som hon höll den undan med den andra. Det plaskade och vatten skvätte ut på golvet.

Pedagogen berättade att deras åttaarmade jättebläckfisk hör till den största arten av åttaarmade bläckfiskar. Till konventionen hör att urvalet av kunskap inte bara ska berätta om djur och miljö utan också roa och överraska. Det fanns en vilja att skapa ett wow, alltså en förundran och fascination inför djuret. Pedagogerna riktade sig till barnen i gruppen och frågade om de visste vad som var speciellt med bläckfisken. Hon berättade att till att börja med var det dess biologi. Den åttaarmade bläckfisken har tre hjärtan, hjärnan sitter runt magen, den äter alltså genom hjärnan. Pedagogerna frågade sedan om någon visste vad bläckfisken har för färg på blodet, någon gissade grönt, det rätta svaret var blått. Hon jämförde sedan bläckfisken med en superhjälte som kan ändra färg, spruta bläck när den anfalls och som rör sig mycket snabbt. Den biologiska framställningen var reducerad till sådant som kan tyckas märkligt i jämförelse med en människa.

Pedagogens presentation innehöll inte bara bläckfiskens biologi utan också en karaktärisering av arten. Hon berättade att den var mycket intelligent, att de vid matning lägger maten i en burk med stängt lock som sedan läggs i en annan burk med stängt lock. Bläckfiskar är smarta och kan få ut maten. Pedagogerna säger att bläckfiskarna behöver utmaningar och att öppna locken är ett sätt att träna deras hjärna. Förmågan att öppna burkar och att använda redskap för att komma åt den mat som serveras tycks vara en viktig nod i det populärvetenskapliga kunnandet om bläckfiskar. Den återberättas under såväl guidningar som i de filmer som visas.

Till berättelsen om bläckfisken och som ett exempel på deras intelligens hör också deras förmåga att rymma. Vid flera tillfällen har jag hört berättelser om incidenter med bläckfiskar. Ibland har det handlat om hur de försvunnit, men också om hur de klättrat ur sin tank för att sedan återkomma. Vid bläckfiskvisningen i Plymouth berättade pedagogerna om bläckfisken *Inky*, som var ovanligt smart. *Inky* bodde i en tank, där han kunde sitta och studera vad som hände runt omkring. Det senare är en vanlig iakttagelse när det gäller bläckfiskar, att de förmår betrakta och registrera oss människor (Schweid 2014:7). Vid ett tillfälle höll en praktikant som inte vis-

ste hur smarta bläckfiskar är på med Inkys tank. När han kilade iväg för att göra ett ärende, lämnade han tanklocket öppet någon centimeter. Inky var en stor bläckfisk, men med sin näbb kunde bläckfisken öppna tanklocket och ta sig ut på golvet. Bläckfisken hade studerat människorna och visste vad som skulle göras. Den kröp ut ur sin tank fram till avloppet, lyfte upp locket och pressade sig in i ett 18 centimeter stort hål och försvann sedan genom ett 55 meter långt rör och ut i Stilla havet. Pedagogerna avslutade berättelsen med att säga att det var så Monterey Bay Aquarium förlorade sin bläckfisk. Framställningen hade drag av vandringssågen. Även om bläckfiskar har rymt från Monterey Bay Aquarium, tycks den händelse som återgavs snarast härröra från ett akvarium på Nya Zeeland (se nytimes.com och montereybayaquarium.tumblr.com). Återkommande i dessa bägge skildringar är den intelligens som tillskrivs bläckfiskens rymningsbenägenhet och att den uppfattas som en problemlösare som lär av oss människor.

I vetandets gränsland

Som nämndes inleddes utställningen i Göteborg med ett utplacerat skrivbord. På det fanns bilder och texter arrangerade, lite som om det vore en anslagstavla. Skrivbordet fungerade som en ingress till utställningen och presenterade ett antal olika spår – eller lika gärna konventioner – av betydelse när bläckfiskar gestaltas på akvarier. Där berättades om Jules Verne och hans roman *En världsomsegling under havet* och om Victor Hugos *Havets arbetare*, som båda bidrog till att bläckfisken uppfattats som något skrämmande och ondskefullt. Klippen på skrivbordet förde också samman bläckfiskarna med det moderna kunskapsamhällets framväxt, där vetenskapliga metoder etablerades som väg och källa till kunskap. Andra halvan av 1800-talet presenterades som vetenskapens tid, med ångbåtar, järnväg och telegraf, och möjligheten för såväl människor som information att snabbt spridas över stora områden. Det var också då som bläckfisken blev föremål för vetenskapen.

Tidigare kunskap om bläckfiskar byggde på myter och föreställningar där folktro, berättelser och iakttagelser av oidentifierade sjödjur vävdes samman. Att det fanns sjömonster togs för givet och hörde till allmänbildningen. När djuphavsforskningens etablerades under sent artonhundratalet fördjupades också kunskapen om bläckfiskars liv och de mer mytiska inslagen förpassades från de naturvetenskapliga tolkningsramarna. Föreställningar om hotfulla bläckfiskar och monster under ytan har dock inte försvunnit. De lever och frodas i populärkulturen. Som nämnts utgör populärkulturen också ett viktigt inslag på akvarierna och i förståelsen av de populärvetenskapliga djuren har myter och berättelser fortfarande en betydelse.

Det sena artonhundratalets vetenskapliga verktyg och maskiner fungerar som estetiska förebilder när akvarier ska gestalta bläckfiskarna. Inspirationen kommer från såväl verkliga maskiner som från fantasifulle skapelser. Återkommande är ubåtsliknande utrymmen som hämtade från Kapten Nemos Nautilus, inredda i svart med sammanfogade gjutjärnsplattor. En sådan miljö återfinns bland annat på akvariet i Montpellier där en avdelning inretts som en forskningsfarkost med laboratorium och en utställning om bläckfiskar. Vid besöket i Göteborg berättades att de funderat på att ge utställningen en mer steampunkig inramning. Med det menas en estetik som har artonhundratalets tekniska maskiner som förebild. Enligt Wikipedia är steampunk – ångpunk på svenska – en typ av science fiction som hämtar inspiration från ångmaskiner, luftballonger, mekaniska matematikmaskiner och annan teknik från industriella revolutionen (<https://sv.wikipedia.org/wiki/Steampunk>). Hänvisningen till steampunk är inte märklig, till exempel fanns inslag i Monterey Bay Aquariums utställning som kan beskrivas som steampunk. Bläckfiskar har beskrivits som steampunkens maskot (<http://infographicplaza.com/6-reasons-why-the-octopus-is-the-mascot-of-steampunk/>). Artonhundratalsfuturism ska dock inte isoleras till bläckfiskar, utan har fungerat som en bredare inspiration för hur akvarier kan inredas. Förhållandet till artonhundratalets maskinmiljöer kan jämföras med det *industrial cool* som kan utmärka postindustriella miljöer, där äldre industrimiljöer används

Bild 3. Detalj från utställning om intelligenta bläckfiskar. Sea-Life Aquarium Brighton. 2019.

eller rekonstrueras i syfte att skapa en viss stämning (jfr. Willim 2008). I båda fallen har de äldre miljöerna förlorat sin ursprungliga funktion och istället fått en estetisk betydelse. Samtidigt som steampunken på sitt sätt knyter det an till det populärvetenskapliga djurets olikartade schatteringar. Det är en estetik som omfamnar teknikens framtidstro, fantasi och en vilja till kunskapsutveckling.

Akvarierna själva ingick i den moderna förändringsprocessen och där moderniteten etablerades fanns också akvarier

som förmedlade de insikter om naturen som följde i modernitetens spår. Intill piren i Brighton ligger *Sea-Life Brighton Aquarium*. Där har – med något kortare mellanrum – funnits akvarium alltsedan 1872 och idag är det ett av de äldsta akvarier som fortfarande är i bruk. Det har en särskild plats i relation till kunskaper om bläckfiskar. Här skrev akvariets föreståndare Henry Lee en av de första vetenskapliga böckerna om bläckfiskar kallad *The Octopus, or the Devil Fish of Fiction and Fact* (1875). Boken ger stort utrymme åt Hugos *Havets arbetare*. Att utreda de vetenskapliga insikterna och skilja dem från de fantasifulla tolkningarna har en lång historia och Lees bok är inget undantag. Den skönlitterära författaren Hugos verk med utförliga beskrivningar av bläckfiskars konstitution är en källa till kunskap. Akvaristen Lee kommenterar och korrigerar. Hugos kunskap om djurens utseende får ofta godkänt, medan

bläckfiskens ondskefulla karaktär avfärdas. Victor Hugo var inte den enda som inkluderade fakta om djur och natur i sitt skönlitterära verk. Samtida var till exempel Herman Melville som i sin roman *Moby Dick* skildrar en valjägarens jakt efter en vit val, samtidigt som han också berättar om valar och då särskilt kaskelotten (1930/1851).

När jag snart 150 år efter att Henry Lee publicerade sin bok om bläckfiskar besöker akvariet i Brighton fanns en särskild installation som behandlar bläckfiskens intelligens. Akvariet samarbetade med universitetet i Sussex i ett projekt som syftade till att öka kunskapen om sepiabläckfiskar och hur de jagar. Det var också möjligt för besökare att själv bidra till forskningen. En stor låda stod utställd intill akvarietanken. Den var i trä, men byggd som om den vore gjord av svart, lätt oxiderad metall. Jag tror att den fungerat bra som en inredningsdetalj i ett steampunkigt sammanhang. Besökarna kunde delta i undersökningen genom att titta in i något som påminde om en liten lins. En mätare registrerade hur ögonen röde sig när olika bilder visades. Undersökningen tog en knapp minut. Det var inte helt självklart på vilket sätt deltagandet bidrog till forskning. Men maskinen väckte intresse och det var kö. Det var ett exempel bland flera hur bläckfiskar associeras till både forskning och tidig industriestetik. Den tid som en gång gav utrymme för framväxten av naturvetenskap, finns nu kvar som en estetik och en konvention i berättandet om bläckfiskar.

Intill skrivbordet i Göteborg hängde en skylt, ”Extra, extra, kraken finns på riktigt.” Myten om kraken, monstret i djupet har funnits länge. Först under slutet av 1800-talet kunde de stora bläckfiskarnas existens – som kan ha varit en av flera förebilder för kraken – bevisas. I en monter berättas om en man som var ute med båten och såg något stort i vattnet. När han rodde närmare blev han angripen. En bläckfisk slog armarna runt båten, men innan olyckan var framme högg mannen armen av det stora djuret. Det var 1873 och det första så kallade beviset för att det fanns stora bläckfiskar. Under en tioårsperiod kom ett sextiotal större bläckfiskar att stranda längs med kusten på Newfoundland. Varför är svårt att säga, kanske be-

rodde det på ändrade strömmar. Trots detta och den utvecklade djuphavsforskningen har dock de stora bläckfiskarna fortsatt att vara ett mysterium.

Kunskapen om världen under ytan har gått stegvis. Det dröjde innan människor kunde nå havets djupaste botten, vilket skedde först 1960. Samtidigt är haven långt ifrån utforskade och arbetet pågår fortfarande. Till viss del är berättelser om bläckfiskar också en teknikhistoria. Till de djur som är insvepta i mystik hör jättebläckfiskarna som markerar gränslandet för det marina vetandet. I utställningen i Göteborg berättades hur de första fotografierna av en levande jättebläckfisk togs 2004 och att första gången ett exemplar filmades var 2012. På skyltarna stod också om en annan art, kolossalbläckfisken, som förmodligen är ännu större, men om vilken vetenskapen har än mer begränsad kunskap. I beskrivningarna av de stora bläckfiskarna fanns både antaganden, gissningar och reflektioner. Att gestalta bläckfiskar innebär till viss del att berätta om kunskapsluckor och vetenskapens utmaningar. Detta tycks också vara något som återkommer i gestaltningen av populärvetenskapliga djur. Beskrivningen av dem innehåller någon form av gåta eller utmaning som måste lösas. Det kan vara kunskapsluckor, men också hot som de står inför.

Akvarier förmedlar inte bara kunskap, de är också delaktiga i produktionen av ny kunskap. När det gäller bläckfiskarna är det tydligt och i litteraturen om bläckfiskar används ofta exempel från offentliga akvarier som källa (se t.ex Mather m.fl. 2010; Schweid 2014). I utställningen ”Dive into the deep” på Monterey Bay Aquarium fick besökarna följa en vetenskaplig expedition. Utställningen var inrymd i ett mörkt rum. På väggarna projicerades bilder på de djur som expeditionen stött på, samtidigt som det informerades om vad forskarna lärt sig. Under resan ned till botten mötte besökarna flera arter av bläckfiskar. Det berättades kort om de olika arterna och besökarna kunde lära sig om Black eyed squid, Flap-Jacks och Humboldtbläckfiskar.

Den kunskap som presenteras om djur och natur kan också relateras till samtiden. Idag knyts akvariernas verksamhet till viljan att

lyfta fram och berätta om miljöfrågor, hur hoten mot miljön drabbar olika djurarter och hur besökarna kan bidra till att skydda djur och miljö. Utställningen i Monterey lyfte fram miljöarbetet och beskrev hur akvariet var drivande i det vetenskapliga arbetet. På vägen ned till djupet mötte de en vampyrbläckfisk. Det berättades att de var ovanliga och att vetenskapen inte känner till så mycket om dem. Expeditionen studerade deras biologi, vad de åt och hur de lever, bland annat hur de finner sin föda i det döda organiska material som sjunker från havets ytlager ner till botten, och som brukar kallas för marint snö. Under miljontals år har vampyrbläckfiskarna anpassat sig för ett liv i syrefattiga miljöer. Nu expanderar dessa syrefattiga miljöer, kanske genom klimatförändringar. Det passar vampyrbläckfiskarna, men vad betyder det för andra djur? Det skulle undervattensexpeditionen ta reda på.

De populärvetenskapliga djuren är inga stabila sammansättningar. De ingår i en samtid som formar hur de betraktas och vad som anses viktigt att berätta. Bläckfisken är ett djur om vilken ny kunskap kontinuerligt tillförs. Detta är också en av konventionerna och det finns en tillförsikt inför att framtida forskning kommer att svara på de gåtor som vetenskapen står inför.

Monster och superhjälte

Bläckfisken rör sig alltså på gränsen mellan det kända och det okända, ett djur så pass olikt människan att det framstår som ett mysterium, lite som ett sagoväsen. Utställningar om bläckfiskar knyter an till de fantasifulla betraktelserna samtidigt som de också gestaltar kända fakta. Som nämnts är bläckfisken ett djur som återkommer i populärkulturen.

Intill texten om den åttaarmade bläckfisken i Göteborg fanns en liten pratbubbla, där stod: ”Jag dyker ofta upp i äventyrsfilmer och böcker som det jättelika vaktande monster som hjältar slåss mot.”. Längst ned i utställningen fanns som nämnts en avdelning som visade hur den åttaarmade bläckfisken användes inom populärkultur. På ett antal skärmar visades bilder och omslag till serietidning-

ar och filmaffischer. Här gavs exempel på både kontinuiteter och omtolkningar. I en studie av hur bläckfiskar gestaltas i film konstateras att de endast undantagsvis får representera något gott och

Bild 4. Bläckfisk med leksaksbåt. Aquarium of the Pacific 2015.

att de i stället får stå för det onda och opålitliga. Från tjugotalets filmer fram till *Pirates of the Caribbean* har bläckfisken hotat hjältar och andra huvudpersoner (Schweid 2014). I en senare inspelning av Peter Pan – *Return to Neverland* – byttes till exempel Kapten Krooks krokodillkompis ut mot en bläckfisk (2002). På samma sätt återfinns också en filmsekvens på flera akvarier som visar hur en jättelik bläckfisk river ned Golden Gatebron i San Francisco. Klippet kommer från filmen *It Came from Beneath the Sea* (1955) och marknadsfördes med slogan ”out of the primordial depth to destroy the world”. Dessa mönster återkommer som ett viktigt inslag i de populärvetenskapliga skildringarna av bläckfiskar.

På *Aquarium of the Pacific* i Long Beach söder om Los Angeles fanns en tank med en stor stillahavsbläckfisk. Vid mitt besök hade en leksak precis lagts ned i vattnet och en grön gul plastbåt som såg ut som en fiskebåt låg och guppade vid ytan. Snart slöt den stora bläckfisken sina armar kring båten som rullade runt, drogs under ytan, och försvann in bland bläckfiskens många armar. Bläckfiskarna behöver som nämnts underhållas och det är vanligt med leksaker i bläckfisktankarna. Valet av plastbåt som leksak kan tolkas som en blinkning till hur bläckfisken framställs inom populärkultur. De fantasifulla berättelserna bidrar med dramatik och underhållning. Människor har fascinerats och förfasat sig över bläckfiskar sedan långt tillbaka i historien (Schweid 2014) och det är något som akvarierna förhåller sig till. På samtida akvarier och djurparker uppmuntras en förståelse av djuren utifrån deras villkor, vilket tydligt syns i relation till djur som hajar, vargar och stora katter. Intill tanken med bläckfisken som lekte med en plastbåt stod en skylt som sa att den stora bläckfisken har rykte om sig som ett monster i djupet, men att de i själva verket var vänliga och bland de mest intelligenta sjödjuren. Det visades också en film. Den inleddes i svartvitt med en dykare i en äldre dykarutrustning som anfölls av en stor bläckfisk. En röst i högtalaren berättade "Popular culture would portray the giant pacific octopus as a vengeful, implacable monster that ensnares the unsuspecting in its powerful tentacles and poison them with its deadly ink. The giant octopus has instilled fear and fascination for generations. Yet the reality is far more intriguing than what we can imagine." Filmen övergick till färg och berättade om hur djuret kan fly och ändra färg, att den sprutar bläck samt att det är det mest intelligenta djuret som kan kommunicera och ge uttryck för olika känslöstämningar.

Att kunskapen om djur också rymmer myter och missförstånd är något som akvarierna ofta hanterar. Bläckfiskar är ett djur som lämpar sig bra för den diskussionen. I beskrivningen ovan lyftes bläckfiskens många färdigheter fram. Denna mångsidighet tycks också vara en av de populärvetenskapliga djurens resurser och kännetecknar flera av de karismatiska djur som återfinns på akvarier. De är lätta att identifiera, samtidigt som de är sammansatta av olika

delar och element. Ett återkommande sätt att beskriva bläckfiskarna är som superhjältar. På utställningen i Göteborg fanns en skylt med texten ”Jag har fler superkrafter än de fyra superhjältarna i *The Fantastic four* tillsammans”. Intill fanns en bild på en åttaarmad antropomorf bläckfisk med bläckspruta, tre hjärtan, näbb och avbildad hjärna. Det fanns också en skärm och det var möjligt att välja bland fyra knappar för att se klipp på hur bläckfiskar agerar. De gick att välja på snabb, osynlig, stark och smart. Ett tryck på *snabb* visade en sepiabläckfisk som snabbt fångade en liten fisk som den åt upp, och ett tryck på *smart* hur en åttaarmad bläckfisk slagit armarna kring locket på en burk för att öppna den och få ut den mat som finns däri. Monstret och superhjälten ingår båda i den populärkulturella allmänbildningen. De är också viktiga inslag i det populärvetenskapliga djuret och en kontaktyta mellan vetenskap och underhållning.

Det populärvetenskapliga djuret, en avslutning

Den här artikeln har visat hur bläckfiskar presenteras på offentliga akvarier och vilka konventioner som används. Bläckfisken befinner

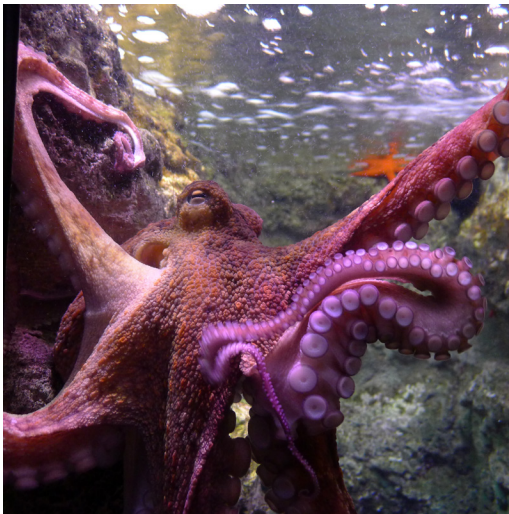

Bild 5. Åttaarmad bläckfisk. Aquarium de Paris, 2014.

sig i gränslandet mellan forskning och fantasi. Den är smart, en superhjärte och en markör för såväl nya upptäckter som kunskapsluckor. Bläckfisken knyter an till den skapande människan, teknik, kultur och förmågan att tänka nytt och att finna okända världar i undervattensdjupen. Bläckfisken är ett djur som i mångt och mycket kan representera moderniteten.

Det sätt som bläckfisken skildras går igen i andra populärvetenskapliga sammanhang. I naturböcker finner jag beskrivningar som påminner om dem på akvarierna (Gershwin 2013; Mather m.fl 2010; Prager 2011; Schweid 2014). Detsamma gäller i populärvetenskapliga tidskrifter med rubriker som *Havsmonstrets vakande öga* (Forskning och framsteg 2012) eller *Hur är det att vara bläckfisk* (Forskning och framsteg 2019). Detsamma gäller för utställningar på naturhistoriska museer (till exempel på Naturhistoriska museet i Paris 2019/2020). Samtidigt finns sådant som skiljer gestaltningarna åt. Populärt är att markera bläckfiskens betydelse som mat och näring för människor. Detta är nedtonat på akvarier, även om det förekommer. Den populärvetenskapliga bläckfisk som gestaltas på akvarier tycks inte ingå i kostcirkeln. Det är inte så att akvarier som helhet undviker att skriva fram de marina djurens betydelse som föda, de är snarare noga med att lyfta fram vilka fiskar som bör värnas och vilka som är lämpliga som föda. Kanske är det sammankopplingen mellan bläckfisk och intelligens som gör att betydelsen som föda tonas ned.

Det finns alltså mönster i vad som berättas om bläckfiskar och i vad som inte berättas. I Richard Schweids bok *Octopus* beskrivs hur bläckfisken återkommer i konsten. Så har också varit fallet på flera akvarier. Det var också ett tema för bläckfiskutställningen i Monterey där fokus låg på bläckfiskar som inspiration för konst och vetenskap. Schweid nämner i sin genomgång av bläckfiskar i konsten den japanska Shunga-stilen, pornografiska bilder, där bläckfisken ibland återkommer som ett motiv, ofta tillsammans med kvinnor. Liknande tendenser har bland annat noterats av Simon Ekström i hans studie av humrar och människor där nakna kvinnliga kroppar och humrar knyts till lust, njutning och sexualitet (2017:109 ff). Av

det har jag inte sett något av på de mer familjeanpassade akvarierna även om mer eller mindre påklädda kvinnokroppar ofta objektifieras på utställda filmaffischer och serietidningsomslag.

Går det då att utifrån bläckfiskarna säga något mer generellt om populärvetenskapliga djur? Som uppmärksammades redan inledningsvis är det populärvetenskapliga djuret sammansatt av olika element. Det kan förstås som ett assemblage, alltså som en sammanfogning av element från såväl vetenskap, som populärkultur och underhållning (jfr Haraway 1984; Law 1994). Det populärvetenskapliga djuret skapar ett gränssnitt där olika kunskapsdomäner möts. En första fråga är därför vilka olika delar som bidrar till att skapa sammansättningen. De djur som har en framskjuten plats tycks bära på tydliga berättelser som på olika sätt gestaltar människans relation till djurvärlden och som gör arten människa mer tydlig. Här är bläckfisken med sina åtta armar, tre hjärtan och möjlighet att ändra färg ett exempel. De populärvetenskapliga djuren skildras ofta med lätt hand och utan tunga vetenskapliga glossor. Tydliga särdrag urskiljs och skildringarna är reducerade till sin karaktär. De karismatiska dragen är av betydelse för hur olika arter uppmärksammas. De djur som varit framträdande på akvarier har alla en tydlig karisma, som hajar, maneter, grodor, pingviner och clownfiskar. Det finns en enhetlighet i vad som brukar berättas om respektive art och vad som ingår i beskrivningarna. Inte så att de olika elementen harmonierar utan tvärtom utgör motstridigheter ett viktigt inslag. I beskrivningarna återkommer gåtfulla förhållanden, hot och missförstånd som måste redas ut. De populärvetenskapliga djuren bär på en tydlig samtidighet och sättet att betrakta djuren kan förstås utifrån sin tid. Samtidigt finns en kontinuitet i vad som berättas, där äldre tiders vetande släpar med och blir något som senare tiders gestaltningar förhåller sig till. I gestaltningarna återfinns en strävan av att reda ut vad som är korrekt. Missuppfattningar ger framställningarna en dramaturgisk nerv. Det finns en vilja att skilja populära missförstånd från vetenskapliga insikter samtidigt som den populära förståelsen – om till exempel hotfulla hajar och bläckfiskar – lockar och utnyttjas i marknadsföring och iscensättningar. Kanske är det så att kombinationen karisma, tydli-

ga berättelser, gåtor och motstridigheter utgör en förutsättning för att bli ett framgångsrikt populärvetenskapligt djur: att det skapar den friktion som ger framställningen dess lyskraft.

Käll- och litteraturförteckning

Digitala källor

- Monterey Bay Aquarium. Publicerad 28.6.2012. <https://montereybayaquarium.tumblr.com/post/26081246491/midnight-rambler-it-was-3-am-on-june-25-2012> (Senast besökt 10.4.2020).
- Havsmonstrets vakande öga. Forskning och Framsteg 2012. Publicerad 7.8.2012. <https://fof.se/tidning/2012/7/artikel/havsmonstrets-vakande-oga>. (Senast besökt 10.4.2020).
- Inky the Octopus escapes from a New Zealand Aquarium. Publicerad 13.4.2016. <https://www.nytimes.com/2016/04/14/world/asia/inky-octopus-new-zealand-aquarium.html> (Senast besökt 10.4.2020).
- Six reasons why the Octopus is the mascot of Steampunk. Publicerad 2.8.2017. <http://infographicplaza.com/6-reasons-why-the-octopus-is-the-mascot-of-steampunk/> (Senast besökt 5.4.2020).
- Sjöfartsmuseet. Havsmonster & superhjälte. (www.sjofartsmuseetakvariet.se/blackfisken). (Sparad från 4.9.2017).
- Hur är det att vara bläckfisk 2019. Forskning och Framsteg. Publicerad 28.11.2019. <https://fof.se/tidning/2019/10/artikel/hur-ar-det-att-vara-en-blackfisk-> (Senast besökt 10.4.2020).
- Steampunk, Wikipedia. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Steampunk>. (Senast besökt 7.4.2020).

Refererade besök på akvarier

- 14.10.2015: Aquarium of the Pacific, Long Beach.
- 20.6.2016: National Maritime Aquarium, Plymouth.
- 8.9.2017: Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg.
- 17.5.2018: Monterey Bay Aquarium, Monterey.
- 7.8.2019: Sea-Life Aquarium, Brighton.

Litteratur

- Ekström, Simon 2017. *Humrarna och evigheten. Kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- Gershwin, Lisa-Ann 2013. *Stung! On Jellyfish Blooms and the Future of the Ocean*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Haraway, Donna 1984. Teddy Bear Patriarchy. Taxidermy in the Garden of Eden. New York City, 1908–1936. *Social Text*. No. 11 (Winter, 1984–1985), 20–64. Doi: 10.2307/466593
- Hyltén-Cavallius, Sverker 2018. Att återuppväcka de utdöda. Om postdjurens liv och död på museer. *Djur. Berörande möten och kulturella smärtpunkter*, (red.) Ekström, Simon & Lars Kaijser. Göteborg: Makadam förlag. <https://www.kriterium.se/site/books/10.22188/kriterium.16>
- Kaijser, Lars 2018. Farliga hajar, hotade hajar. Underhållning och naturvetenskap på offentliga akvarier. *Djur. Berörande möten och kulturella smärtpunkter*, (red.) Ekström, Simon & Lars Kaijser. Göteborg: Makadam förlag. <https://www.kriterium.se/site/books/10.22188/kriterium.16>
- Kaijser, Lars 2019. Promoting Environmental Awareness. On Emotions, Story-telling, and Banal Sustainability in a Staged Rainforest. *Ethnologia Europaea*. 49(1). doi: <https://doi.org/10.16995/ee.819>
- Lee, Henry 1875. *The Octopus, or the Devil Fish of Fiction and Fact*. London: Chapman and Hall. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.10557>
- Law, John 1994. *Organizing modernity*. Sage.
- Lorimer, Jamie, 2007. Nonhuman charisma. *Environment and Planning D: Society and Space*. Vol 25: 911–932. <https://doi.org/10.1068/d71j>
- Lundquist, Elin 2018. *Flyktiga möten. Fågelskådning, epistemisk gemenskap och icke-mänsklig karisma*. Stockholm: Stockholms universitets förlag. urn:nbn:se:su:diva-159526.
- Mather, Jennifer A., Roland C. Andersson and James B. Wood 2010. *Octopus. The Ocean's Intelligent Invertebrate*. Portland/London: Timber Press.
- Melville, Herman 1930 (1851). *Moby Dick or the Whale*. New York: Random House.

- Minteer, Ben A., Jane Maienschein, & James P. Collins (ed.), 2018. *The Ark and Beyond. The Evolution of Zoo and Aquarium Conservation*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Prager, Ellen 2011. *Sex, drugs, and slime. The Oceans oddest creatures and why they matter*. Chicago: Chicago University Press.
- Schweid, Richard 2014. *Octopus*. London: Reaktion books Ltd.
- Willim, Robert 2008. *Industrial Cool. Om postindustriella fabriker*. (Hex; Vol. 2). Humanistiska fakulteten, Lunds universitet. <https://portal.research.lu.se/ws/files/4209567/4057936.pdf>

Noter

1 Denna artikel ingår i projektet *Staged Nature, Public aquariums as institutions of knowledge* som undersöker hur kunskap om marina miljöer gestaltas och förmedlas på offentliga akvarier. Projektet har finansierats av Riksbankens jubileumsfond. Ett särskilt tack till Björn Källström och Jens Ulvås vid Sjöfartsmuseet Akvariet i Göteborg. Tack också till Mattias Frihammar samt till Ella och Vilma Kaijser Couturier som läst och kommenterat texten.

Cephalopods. On staged animals and popular science conventions at public aquariums.

Lars Kaijser

Keywords: Aquarium, cephalopod, popular science

The article discusses the way animals are portrayed in popular science, using cephalopods at public aquariums as the basis. Public aquariums tend to display a set of animals that could be described as flagship species. These are animals reoccurring as live examples in tanks, used in marketing and sold as toys in the gift shop. Often, the presentations of these animals are enhanced with scientific facts that are combined with popular cultural stories and well-known iconographies. Together they form what could be labelled as popular science animals, easily recognisable animals with charismatic features. At aquariums, this generally refers to sharks, jellyfish, penguins, frogs or clownfish. The focus is on the biology of the animals, but equal importance is placed on the stories and popular-cultural association frameworks. The popular science animal is comprised of elements from different domains of knowledge, ranging from biology and cultural history to folklore and popular culture. These insights can be contradictory, and one important feature of presentations at aquariums is the endeavour to distinguish between fact and myth. At the same time, the myth is an important resource when curating exhibits and attracting attention. It is part of the convention that the selection of knowledge is not only chosen to inform people about animals but also to entertain and surprise them. The cephalopod is at the crossroad of research and imagination, viewed as enigmatic, fascinating, and fearful. It is characterised as smart, a superhero and a marker for both discoveries and knowledge gaps. The cephalopod, especially the octopus, is an animal that in many ways represents modernity.